

Arap Gramerinde Terim Sorunu: Cümle-Kelâm Örneği

Şahin ŞİMŞEK*

Geliş Tarihi: 05.09.2018, Kabul Tarihi: 16.11.2018

Öz

İlk dönem Arap dilcileri terimleri daha çok örnekler üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Sonraki yüzyıllarda mantık ilminin yaygınlaşması ile birlikte dilcilerin de tanımlara olan ilgileri artmıştır. Arap gramerinde cümle/kelâm teriminin tüm dilcilerce kabul edilen bir tanımı bulunmasa da ilk dönem klasik dilcilerin büyük çoğunluğu cümleyi/kelâmı “en az iki kelimedenden oluşan ve tam yargı bildiren bağımsız kelime grubu” şeklinde tanımlamış ve bu iki kavramın aynı anlamda olduğunu ifade etmişlerdir. Cümle ile kelâmın eş anlamlı olmadığını söyleyen son dönem klasik dilcilerin çoğu, “tam yargı bildirme ve bağımsız olma” özelliğini taşıyan kelime gruplarına kelâm, aynı özellikte olmayan şart, kase, sıla ile haber ve sıfat gibi irâbta mahalli olan kelime gruplarına da cümle demişlerdir. Modern dönemde ise yukarıdaki iki görüşü benimseyen dilciler olduğu gibi, “en az iki kelimedenden oluşan ve tam yargı bildiren bağımsız kelime grubu” anlamında sadece cümle kavramını, aralarında isnad bağı bulunsun veya bulunmasın geriye kalan tüm kelime grupları için de kelâm kavramını kullanan dilciler de bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arap grameri, terim sorunu, kelâm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı (sahinsimsek21@gmail.com)

Term Issue in Arabic Grammar: Sentence-Remark (Kalam) Example

Abstract

Arab linguists tried to explain terms via examples. With prevalence of logic science in subsequent centuries, the linguists' interests in definitions increased. Although there is no definition of sentence/remark accepted by all Arab linguists, great majority of classical linguists of the first period defined sentence/remark as "an independent word group consisting of at least two words and stating a full judgement", and they stated that both terms have the same meaning. Great majority of last epoch classical linguists, who said that sentence and remark are not synonym, defined the word groups conveying properties of "full judgement and being independent" as remark, and the local word groups in i'rab such as condition, oath, relative, adverbial and adjective clauses which are not in the same category as sentences. In modern era, however, there were linguists adopting both views above; and they only used sentence as "an independent word group consisting of at least two words and expressing full judgement"; and remark for the rest of the word groups whether attributing any bonds between them or not.

Keywords: Arabic grammar, term issue, sentence.

GİRİŞ

Istılâh (الإصطلاح) kelimesi, "فسد" sözcüğünün zıddı olarak kullanılan "صلح" kök harflerinden türetilmiş olup sözlükte "bozukluğu gidermek, ittifak etmek ve fikir birliği içinde olmak" gibi anlamlara gelmektedir.¹ Türkçedeki "terim" in karşılığı olan mustalah (مصطلح) kelimesine bu anlamın kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Terimin Arapça kaynaklardaki bazı tanımları şu şekildedir: "Istılâh (terim), sonradan kazandığı anlamla bir şeyi ifade eden ibaredir."², "Istılâh, maksadı ifade etmek için, sözcüğü, sözlük anlamının dışında bir anlamda kullanmaktır."³, "Istılâh, bir ilim veya sanat dalında özel anlamda kullanılan kelimedir."⁴

1 İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, "slh" *Lisânu'l-Arap*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâder, 1414/1994), 2: 516-517.

2 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk Mişâvî, (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 27.

3 Ebu'l-Bekâ' Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısırî, (Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1998), 129.

4 Komisyon, "slh" *el-Mu'cemu'l-vecîz*, (Kahire: Dâru't-Tahrîr, 1989), 368.

Terimler yapıları ve anlamları bakımından bir dilin genel kelimelerinden ayrılırlar. Dillerin bilimsel değeri biraz da terimleriyle ölçülür. Terimler bir dilin kültür ve medeniyet dili olarak gelişmişliğinin temel göstergelerindendir. Eğitim öğretim hayatında da oldukça büyük öneme sahip olan terimler, bir dilde bilim ve sanat dallarının bel kemiği durumundadır. Birçok alanda konular, terimlerden yola çıkılarak hedef kitleye kazandırılmaya çalışılmaktadır.⁵

Terimlerin özellikleri ise şu şekilde özetlenebilir: Terimler, bilimsel kavram olarak tek karşılığı bulunan kelimelerdir. Terimlerin anlamları sabittir ve cümle içinde de olsa değişik anlamlarda kullanılamazlar. Terimlerin bildirdiği anlam yoruma açık değildir ve karşılıkları kavramı net, açık ve kesin bir biçimde bildirirler. Terimler halkın söz varlığında yer almaz ama halk ağzında kullanılıp da sonradan terim özelliği kazanmış kelimeler de vardır.⁶

Terimlerin net, açık ve kesin bir anlama delalet etmemesi veya birden fazla kavrama karşılık gelmesi ya da aynı anlamda birden fazla terimin kullanılması kargaşa ve kapalılığa sebep olmaktadır. Bu da öğretim sürecini olumsuz etkilemektedir.⁷ Arap gramerinde de aynı sebeplerden ötürü bir terim sorunundan bahsedilebilir. Örneğin çalışmamızın konusunu teşkil eden cümle ve kelâm kavramlarına bakıldığında bu iki kavramın bazen aynı anlamda bazen de farklı anlamlarda kullanıldığı ve net bir şekilde tanımlanmadığı görülmektedir. Oysa nahiv ilminin (sentaks) cümle bilgisi olması hasebiyle klasik dilcilerin öncelikle “cümle” kavramını hem şekil hem de anlam açısından net bir şekilde belirleyip nahvî tahlilleri ona göre yapmaları gerekirdi. Ancak klasik nahiv kitaplarına bakıldığında cümlelerin nahivciler için başlangıç noktası olmadığı, nahiv âlimlerinin çabalarını kelime ve âmil-mamûl ilişkisine yoğunlaştırdıkları, cümleyi ve cümlelerin irâbını ikinci plana ittikleri görülmektedir. Öte yandan nahivcilerin nahiv ilminden bahsederken, nahvin cümle içerisinde kullanılmayan müfret kelimeler için söz konusu olamayacağını, zira irâbın, kelimelerin birbirlerinden etkilenmesiyle ortaya çıkan bir şey olduğunu ifade ettikleri görülmektedir.⁸ Klasik dilcilerin bu

5 Salim Pilav, “Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16 (2008): 267.

6 Pilav, “Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi”, 268; Ali Tevfik el-Hamad, “el-Mustalah el-Arabî şurûtuhi ve tevhîduh”, *Mecelletu Câmiati'l-Hâil*, 2/1 (2005): 3.

7 'Alâ et-Temîmî, “İşkâliyetu gumûdi'l-mustalah”, <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=12620> (Erişim: 20.06.2018).

8 Ebu'l-Fetih Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, 4. Baskı (Kahire: el-Heyetu'l-Misriyye li'l-Kitâb, ts.),

yaklaşımı modern dilciler tarafından eleştirilmiş, nahivcilerin şekille ilgilenerek ibarenin mana bütünlüğünü ihmal ettikleri dile getirilmiştir.⁹ Bazı çağdaş dilciler ise klasik dilcilerin cümleyi ihmal ettiklerini, ancak müfret bir kelime veya belli bir irâb çeşidi söz konusu olduğu zaman cümleye dağılık bir şekilde değindiklerini savunmuşlardır. Örneğin, mevsûl isimlerden bahsedilirken, mevsûl isimlerden sonra gelen zarf veya câr-mecrûrun fiile taalluk etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü mevsûl ismin sırası cümle olmak zorundadır. Aynı şekilde hâl, sıfat ve haber olan cümlelere de irâb vesilesiyle değinmişlerdir.¹⁰

1. KLASİK DİLCİLERDE CÜMLE VE KELÂM TERİMLERİ

Cümle, “الجملة” “جمل” kök harflerinden türetilen bir kelime olup sözlükte, “toplamak, bir araya getirmek, yağın erimesi, akıcı olmak, güzel olmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹ Kelâm “الكلام” ise “كلم” kök harflerinden türetilen bir kelime olup sözlükte, “lafız, konuşmak, kelime grubu, yara, sert ve kayalık arazi” gibi anlamlara gelmektedir.¹²

Terim olarak cümlenin, klasik olsun çağdaş olsun tüm dilcilerin üzerinde ittifak ettikleri bir tanımı bulunmamaktadır.¹³ Bu durum büyük ölçüde cümle teriminin tam olarak neyi kapsadığından ve kelâm terimi ile olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Zira bazı klasik dilciler cümle terimi yerine kelâm terimini kullanmış, bazıları da her iki terimi aynı anlamda kullanmışlardır. Diğer bir kısmı ise bu iki kavramın birbirinden farklı olduğunu ve aralarında umûm-husûs ilişkisi bulunduğunu savunmuşlardır. Bu konu ileride daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

2: 332; Muhammed Hamâse Abdullatif, *el-'Alâmetu'l-i-râbiyye fi'l-cumleti'l-Arabiyye beyne'l-kadîmi ve'l-hadîs*, (Kahire: Kulliyetu Dâru'l-'Ulûm Câmîiatu'l-Kâhire, 1984), 17-18; Şahin Şimşek, *Arap Gramerinde Irâbta Mahalli Olan ve Olmayan Cümleler* (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2014), 25.

9 İbrahim Mustafa, *İhyâu'n-nahv*, (Kahire: y.y., 1992), 26-36.

10 Mehdi el-Mahzûmî, *Fi'n-nahvi'l-Arabî nakdun ve tevcîh*, (Beyrut: Dâru Râid el-Arabî, 1986), 33-35; Muhammed Hân, “el-Cumle ve'l-kelâm bahsun fi't-turâs”, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye*, 3/6 (2012): 191.

11 İbn Manzûr, “cml”, 11: 126-128.

12 İbn Manzûr, “klm”, 12: 523-525.

13 Muhammed Yezîd Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisîne'l-muhdesîn fi dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye*, (Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatu Muhammed Haydar, 2015), 10-11.

Kelâm lafzı –açık bir şekilde tanımı yapılmamış olsa da- ilk dilcilerden itibaren terim olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin Sîbeveyhi (ö. 180) *el-Kitâb*'da “هذا بابُ الاستقامة من الكلام والإحالة” şeklinde bir başlık açarak hem gramer hem de anlâm açısından doğru veya muhal olan cümleleri incelemiştir. Sîbeveyhi söz konusu başlık altında, bazı cümlelerin doğru ve güzel, bir kısmının imkânsız (muhal), bir kısmının da kurallı ama anlam açısından yalan, diğer bir kısmının ise kurala uygun olmasına rağmen anlam açısından kabih/çirkin olduğunu ifade ederek bunları örneklerle açıklamıştır.¹⁴ Sîbeveyhi cümle ile ilgili tüm bu detayları aktarırken cümle yerine kelâm terimini kullanmıştır.¹⁵ Bir başka yerde ise “tam yargı bildiren” kelime grubuna kelâm denildiğini dolaylı olarak şu şekilde açıklamıştır:

”لَوْ قُلْتُ: فِيهَا عَبْدُ اللَّهِ حَسَنَ السُّكُوتِ، وَكَانَ كَلَامًا مُسْتَقِيمًا كَمَا حَسَنَ وَاسْتَعْنَى فِي قَوْلِكَ: هَذَا عَبْدُ اللَّهِ“

(Eğer ‘Orada Abdullah vardır.’ desen, bunun üzerine sükût (kelâmın, söylendiğinde muhatabın zihninde soru işareti bırakmayacak açıklıkta ve yeterlikte olması) etmek güzel olur ve bu düzgün bir kelâm olmuş olur. ‘Bu Abdullah’ tır.’ sözünün kendi kendine yetip üzerinde sükût edilmesinin güzel olması gibi.)¹⁶

Sîbeveyhi’nin kelâmın/cümlenin telifine dair en açık ifadeleri mûsned ve mûsned ileyh başlığında geçmektedir. O, konuşmacının söz konusu iki unsura mutlaka ihtiyaç duyduğunu, iki unsurun birbirinden ayrı düşünülmeceğini açıkça ifade ederek kelâmın/cümlenin temel unsurlarının mûsned ve mûsned ileyh olduğunu dile getirmiştir. Sîbeveyhi’ye göre kelâm mübtedâ-haber, fiil-fâil ve bunların yerine geçen unsurlardan oluşmaktadır.¹⁷ Ayrıca Sîbeveyhi’nin كَلَام ile قَوْل arasındaki farkı belirtmek üzere kullandığı ifadeler de kelâmın tam yargı bildiren cümleleri ifade ettiğini göstermektedir.¹⁸ Sîbeveyhi’nin konuyla ilgili açıklamaları şu şekildedir:

14 Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1988), 1: 25-26.

15 Sîbeveyhi kelâm lafzını Arap dili, isim, harf ve şiire karşılık gelen nesir gibi başka anlamlarda da kullanmıştır. Bk. Nevâr Ubeydî, “Mustalahu’l-cumle mine’t-te’sîsi ilâ te’vîli’l-mefhûm”, *Haaviyyât Câmî’ati Kalmâ*, 12 (2015): 465-466.

16 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2: 88.

17 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 23.

18 İbn Cinnî de Sîbeveyhi’nin كَلَام ile قَوْل arasındaki farkı belirtmek için kullandığı ifadelerden hareketle kelâmın, “kendi kendine yeten bağımsız cümleler” anlamında olduğunu dile getirmiştir. Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 19-20.

“Bil ki *kultu* Arapçada, ancak kendisi ile bir şey hikâye edilsin diye bulunur. *Kavl*'dan sonra ise ancak kelâm olan bir sözü hikâye edebilirsin *kavl* olanı değil. Örneğin, ‘Zeyd ayrılmaktadır dedim.’ gibi.”¹⁹

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşıldığı gibi Sîbeveyhi kelâmı örnekler üzerinden açıklamaktadır. Onun kelâmın tanımına dair açık ifadeleri bulunmamaktadır. Zaten gramerciler hicri ilk üç asırda tanımlarla pek ilgilenmemişlerdir. Ancak kelâmı ilgili açıklamaları bir bütün olarak düşüldüğünde onun kelâmı, “iki unsurdan oluşup tam bir anlam ifade eden” kelime grubu şeklinde düşündüğü anlaşılmaktadır. Cümlelerin ilk dönemde bu şekilde tasavvur edilmiş olması, ilk dilcilerin gelişmiş bir dil anlayışına sahip olduklarını göstermektedir.

Kelâm kavramının Sîbeveyhi'den sonraki ilk dilcilerde ne anlama geldiği ve terim olarak ne ifade ettiği büyük ölçüde belli olsa da kavramın örnekler üzerinden açıklanma geleneği devam etmiştir. Kelâm kavramının terim olarak net bir şekilde tanımlanması hicri dördüncü yüzyıla rastlamaktadır. Bu bağlamda en net tanım, “Kelâm, tam bir anlam ifade eden bağımsız lafızlardır.”²⁰ şeklinde İbn Cinnî'ye (ö. 392) ait olan tanımdır.

Hicri beşinci yüzyıla gelindiğinde, kelâm lafzının sözcük, sözcük grubu, tam bir yargı bildiren cümle ve müsned ile müsned ileyhten oluştuğu halde tam bir yargı bildirmeyen cümleler gibi geniş anlamda kullanıldığını gören dilciler çoğu “كلام” ile “كلمة”²¹ arasındaki farkı belirtmek üzere kelâma dair çok sayıda tanımı ortaya koymuşlardır.²² Örneğin Semânî'nî (ö. 442),²³ “كلام”

19 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 122.

20 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 18.

21 İlk dönemde nahiv kitaplarında yaygın bir şekilde kullanılan *كلمة* kavramı *كلمة* lafzının çoğuludur. Arapça kelime türlerini ifade eden *ism-i cins* olduğu da söylenmiştir. Terim olarak ise her ne kadar bazen tam veya eksik yargı bildiren cümleler için kullanılmışsa da daha çok Arapça kelime türlerini ifade etmek için kullanılmıştır. Harîrî bu kavramı, şart cümlesi gibi tam bir yargı bildirmeyen cümleler için kullanmıştır. Bk. Ebû Muhammed Kasım b. Ali el-Hârîrî, *Şerhu Mulhati'l-i'râb*, thk. Fâiz Fâris, (İrbid: Dâru'l-Emel, 1991), 2-3; Yûhannâ Mirzâ el-Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyi mine'n-neş'eti ile'l-istikrâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 2: 524-528.

22 Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyi*, 2: 526-528.

23 Ömer b. Sabit es-Semânî'nî, Ceziretu İbn Ömer'e (Cizre) bağlı Semânî'nî beldesine nispetle bu ismi almıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan es-Semânî'nî, nahiv ilmini İbn Cinnî'den öğrenmiştir. Bağdat'ta ders halkası oluşturan es-Semânî'nî'nin dersine genelde avam kesimi iştirak ederken çağdaşı İbn Berhân'nun ders halkasına ise havâstan kişilerin iştirak ettiği rivayet edilmektedir. Âmâ olan Semânî'nî'nin derin bir nahiv bilgisine sahip

ile “كَلِمٌ” arasındaki farka değinirken kelâmın en az iki kelimededen oluşmasının ve tam bir anlam ifade etmesinin gerekli olduğunu dile getirirken,²⁴ Saymerî²⁵ kelâmın, tam bir yargı bildiren ve eksik yargı bildiren olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmiştir.²⁶ Abdulkâhir el-Cürçânî (ö. 471) ise dilcilerin kelâm kavramını hem her üç kelime türünü barındıran kelime grupları hem de müfred kelimeler için kullandıklarını ifade ederek bunun yanlış bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Cürçânî, زيدٌ منطلقٌ ve خرجَ عمروٌ gibi kelime gruplarının her üç kelime türünü (isim, fiil, hârf) içermedikleri halde tam bir anlam ifade eden birer kelâm/cümle olduklarını; buna mukabil زيدٌ ve خرجَ gibi kelimelerin tam bir anlam ifade etmediklerini belirterek bu görüşün yanlışlığını ispatlamaya çalışmıştır.²⁷ Dolayısıyla Cürçânî de kelâmın en az iki kelimededen oluşan ve tam bir anlam ifade eden kelime grubu anlamına geldiğini ifade etmiş olmaktadır. Ancak yukarıda verilen kelâm tanımlarına bakıldığında Cürçânî'nin dilcilere nispet ettiği görüşün tüm dilciler için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda verilen tanımlardan hareketle hicri beşinci yüzyılda kelâm kavramının üç farklı anlamda kullanıldığı söylenebilir:

a- Kelâm, tam bir yargı bildiren kelime grubunu ifade etmektedir.

b- İster tam bir anlam ifade etsin, ister eksik bir anlam ifade etsin kelâm, aralarında isnad bağı bulunan tüm kelime gruplarını ifade etmektedir.

olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ömer b. Sabit es-Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâid*, (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 2003), (Muhakkikin önsözü).

24 Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâid*, 5-6.

25 Tam adı Abdullah b. Ali b. İshak olan es-Saymerî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Tabakat kitapları onun Mısır'a yerleştiğini ve iyi bir dilci olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Nerede doğduğu ve hangi tarihte vefat ettiği kesin olarak belli olmasa da hocalarının vefat tarihinden yola çıkarak onun beşinci yüzyılın başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. es-Saymerî'nin hocaları arasında Ebu'l-Hasan er-Rummânî, Ebû Abdullah en-Nemirî (ö. 385) ve Ebû Saîd es-Sîrâfî bulunmaktadır. es-Saymerî'nin *et-Tabsira ve't-Tezkira* adında bir nahiv eseri bulunmaktadır. Bk. Cemaluddin Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammede Ebu'l-Fadl, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 2: 123; Salih Muhammed Kâbil el-'Atîbî, *İhtiyârâtu's-Saymerî en-nahviyye fî kitâbi't-Tabsira ve't-tezkira* (Yüksek Lisans Tezi, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 2008), 18-19.

26 Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyî*, 2: 529.

27 Abdulkâhir el-Cürçânî, *Kitâbu'l-Muktesid fî şerhi'l-İdâh*, thk. Kâzım Bahr, (Bağdat: Dâru Reşid, 1982), 1: 68.

c- Kelâm, ister mürekkebe olsun ister müfred olsun tüm Arap kelâmı için kullanılmaktadır.

Bu sonuca göre uzun bir geçmişi olmasına rağmen kelâm kavramının hicri beşinci yüzyıla kadar terim olarak tüm dilcilerin üzerinde ittifak ettikleri net bir tanımının olmadığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle de bazı dilcilerin müfred kelimeler için bile kelâm kavramını kullanmaları, “cümle bilgisi” olan nahiv ilmi açısından sıkıntılı bir durum arz etmektedir.

Hicri altıncı yüzyılda ise Harîrî (ö. 516) “كلام” ile “كَلِمَة” arasındaki farkı açıklarken kelâmı şu şekilde tanımlamıştır: “Kelâm, üzerinde sükût etmenin güzel olduğu, tam bir anlam ifade eden ve iki kelimedenden oluşan sözdür.”²⁸ Böylece Harîrî, Semânî'nin kelâm için belirlediği iki şarta, “üzerinde sükût etmenin güzel olduğu, yani söylendiğinde muhatabın zihninde, soru sormasını gerektirecek herhangi bir kuşku bırakmayan” anlamında üçüncü bir şart daha ilave etmiş olmaktadır. Harîrî'nin verdiği örneklerden onun kelâm kavramı ile mübtedâ-haber gibi, aralarında isnad bağı bulunan kelime gruplarını kastettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca o, صَة (Sus!) ve مَة (Vazgeç!) gibi²⁹ fâilin müstetir (gizli özne) olduğu ve zahiren tek kelimedenden oluşan lafızları da kelâm/cümle olarak kabul etmektedir.³⁰ Aslında Harîrî'nin dile getirdiği sükût tabiri, başta Sîbeveyhi olmak üzere ilk dilcilerde de görülmektedir.³¹ Aradaki fark ise Harîrî'nin sükût tabirine doğrudan tanımda yer vermesi, ilk dilcilerin ise tam bir anlam ifade eden örnekleri açıklama bağlamında söz konusu tabiri kullanmalarındadır.

Kelâm lafzının terim olarak tanımı noktasında en önemli gelişme hicri altıncı yüzyıl âlimlerinden İbnü'l-Haşşâb (ö. 567)³² ile birlikte yaşanmıştır.

28 Hârîrî, *Şerhu Mulhati'l-i'râb*, 2-3.

29 Aslında bu durum diğer nahivciler için de geçerlidir. İlk dönemden itibaren müsned ve müsned ileyhten bahseden dilciler, her iki unsurun açık bir şekilde ibarede yer alması gerektiği gibi bir şart koşmamışlardır. Dolayısıyla cümlenin temel unsurları olan müsned ve müsned ileyhten birinin mahzûf veya müstetir (gizli) olması onu tam bir yargı bildiren bağımsız cümle olmaktan çıkarmaz.

30 Hârîrî, *Şerhu Mulhati'l-i'râb*, 2-3.

31 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2: 88; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 17.

32 Abdullah b. Ahmed b. Haşşâb en-Nahvî, zamanının en büyük dilcilerinden biri olmasının yanı sıra hadîs, felsefe ve mühendislik gibi farklı bilimlerde de öne çıkmış olan bir şahsiyettir. Nahiv ilmini İbnü'l-Cevâlikî'den alan İbnü'l-Haşşâb farklı ilimlerde çok sayıda eser vermiştir. Aynı zamanda iyi bir hattat da olan İbnü'l-Haşşâb'ın çok sayıda temel kaynağa sahip olup onları istinsah ederek para kazandığı rivayet edilmektedir. Aşırı

İbnü'l-Haşşâb, “كَلِمٌ” kavramının aralarında isnad bağı bulunmayan müfred lafızları, “كَلَامٌ” kavramının ise aralarında isnad bağı bulunan kelime gruplarını ifade ettiğini belirterek “كَلَامٌ” ile “كَلِمٌ” arasındaki farkı net bir şekilde ortaya koymuş ve bu kavramlarla ilgili anlam kargaşasını ortadan kaldırmıştır.³³ İbnü'l-Haşşâb'dan sonra gelen dilcilerin büyük çoğunluğu da onun görüşünü benimsemişlerdir. Böylece, daha önce farklı anlamlarda kullanılan kelâm kavramı, aralarında isnad bağı bulunan kelime gruplarını ifade ederken, “كَلِمٌ” kavramı ise sadece müfred kelimeler için kullanılmıştır. Kelâm kavramı günümüze kadar yaklaşık olarak aynı anlamla kullanılmaya devam ederken, “كَلِمٌ” kavramı ise yerini büyük ölçüde “كَلِمَةٌ” kavramına bırakarak tedavülden kalkmıştır.³⁴ Ayrıca hicri üçüncü asırdan itibaren cümle kavramının da kelâm kavramı ile birlikte ve dilcilerin kahir ekseriyetine göre aynı anlamda kullanıldığı unutulmamalıdır. Bu konuya ileride değinilecektir.

Sonuç olarak –istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa- klasik dilcilerin kelâm kavramını, “müsned ile müsned ileyhten oluşup yargı bildiren bağımsız kelime veya kelime grubu” şeklinde tanımladıkları anlaşılmaktadır. Bazı dilcilerin tanımda yer verdikleri sükût tabirine ise ayrıca yer vermeye gerek olmadığı kanaatindeyiz. Zira tam yargı bildiren cümle zaten bu özelliكتedir. Buna göre, nahiv ilminin konusunu teşkil etmesi hasebiyle cümleye yeteri kadar ilgi göstermemiş olsalar da klasik dilcilerin kelâm/cümle terimini doğru bir şekilde tasavvur edip tanımladıkları söylenebilir.

Klasik dilcilerin kelâm terimini hangi anlamlarda kullandıklarını ve nasıl tanımladıklarını kısaca açıkladıktan sonra şimdi de cümle teriminin ilk defa hangi dilci tarafından kullanıldığına, nasıl tanımlandığına ve kelâm terimi ile olan ilişkisine değinmek istiyoruz.

Daha önce de değinildiği gibi ilk dönemden itibaren, “müsned ile müsned ileyhten oluşup yargı bildiren bağımsız kelime veya kelime grubu” anlamında kelâm kavramı yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak hicri üçüncü yüzyıldan itibaren kelâm kavramının yanında -ve aynı anlamda- cümle

derecede cimri olduğu ifade edilen İbnü'l-Haşşâb'ın vakur biri olmadığı ve ahlaki ilkelere riayet etmediği söylenmiştir. Bk. Selahaddin b. Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 17: 11.

33 Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Haşşâb, *el-Murtecel fi şerhi'l-Cumel*, thk. Ali Haydar, (Dımaşk: y.y., 1972), 4-5.

34 Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyi*, 2: 526-528.

kavramı da terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Araştırmacıların büyük çoğunluğu cümle kavramını terim anlamında kullanan ilk kişinin Müberred (ö. 285) olduğu kanaatindedir.³⁵ Müberred cümle kavramını terim olarak çokça kullanmıştır. Örneğin, “*Kavl*’dan sonra cümle hikâye edilir/aktarılır.”³⁶ ifadesinde olduğu gibi. Daha önce de geçtiği üzere Sibeveyhî bunu, “*Kavl*’dan sonra ancak kelâm olan bir sözü hikâye edebilirsin.”³⁷ şeklinde dile getirmişti. Müberred’in burada cümle kavramını terim olarak kelâm ile eşanlamlı kullandığı açıktır. Bir başka yerde ise fiil-fâil ile mübtedâ-haberî kastederek (الجملة) ve (الجملة) kavramlarını kullanmıştır: “Fiiller fâilleri ile birlikte cümle olurlar. Cümleler nekire olan kelimelerden sıfat, marifelerden ise hâl olurlar. Çünkü yef’alu fâilun’a benzer ve onun gibi nekradır. Nitekim مررتُ برَجُلٍ زيداً مررتُ برَجُلٍ مررتُ برَجُلٍ ضاربٌ زيداً dediğin gibi مررتُ برَجُلٍ ضاربٌ زيداً de diyebilirsin. (...) مررتُ برَجُلٍ demen de bu cümleler gibidir. Eğer رَجُلٌ kelimesinin yerine marife bir kelime koysaydın cümle hâl olurdu. Cümlelerin hükmü bu şekildedir.”³⁸ Fâil konusuna değinirken fâilin neden merfû olduğunu açıklamaya çalışan Müberred, fâilin fiil ile birlikte üzerinde sükût edilmesi güzel olan ve muhatap için tam bir anlam ifade eden bir cümle oluşturduğunu ifade ederek cümleyi daha net bir şekilde tanımlamıştır.³⁹

Müberred ile birlikte terim anlamı netleşmeye başlayan cümle kavramı hicri dördüncü yüzyıldan itibaren dilciler tarafından daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Kullanımdaki gelişimin yanı sıra anlam açısından

35 Bazı araştırmacılar cümle kavramını terim anlamında kullanan ilk kişinin Ferrâ (ö. 207) olduğunu savunmaktadırlar. Buna delil olarak da Ferrâ’nın bazı âyetlerin tahlilinde kullandığı “cümle” lafzını gösterirler. Söz konusu araştırmacılara göre Ferrâ, “cümle” lafzını terim anlamında kullanmıştır. Fakat araştırmacıların büyük çoğunluğu, Ferrâ’nın ilgili âyetlerin tahlili bağlamında kullandığı cümle kavramıyla “söz öbeğini” kastettiği kanaatindedir. Ferrâ’nın “فجملة الكلام” tabirini kullanmış olması da onun sözlük anlamı kast ettiğini ortaya koymaktadır. Bizim de kanaatimiz cümle kavramını terim anlamında kullanan ilk kişinin Müberred olduğu yönündedir. Bk. Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Maâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâti-Muhammed Ali en-Neccâr-Abdulfettah İsmail, (Mısır: Dâru’l-Misriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, ts.), 2: 195; Sâlim, *Cuhûdu’d-dârisîne’l-muhdesîn fi dirâseti’l-cumleti’l-Arabiyye*, 18; Abdulhalim Abdullah, “el-Mustalahû’n-nahviyyu ‘inde’l-Ferrâ mustalahâtul-cumle enmûzecen”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2014): 76.

36 Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalik Adîme, Beyrut: Âlemu’l-Kutûb, ts.), 1: 365.

37 Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 122.

38 Müberred, *el-Muktedab*, 4: 123.

39 Müberred, *el-Muktedab*, 1: 8.

da gelişimini sürdürmüştür. Örneğin İbn Serrâc (ö. 316), “الجملة المفيدة على . ضربين إما فعل وفاعل وإما مبتدأ وخبر. (Tam bir anlam ifade eden cümleler iki kısma ayrılır: Ya fiil ve fâilden oluşur ya da mübtedâ ve haberden.)⁴⁰ diyerek “الجملة المفيدة” tabirini kullanmıştır.⁴¹ Yine İbn Serrâc, “Fâil olarak merfû olan isim, fiil ile birlikte üzerinde sükût edilebilen ve muhatap için tam bir anlam ifade eden bir cümle oluşturur.”⁴² diyerek cümlenin tam bir anlam ifade eden ve üzerinde sükût edilebilen nitelikte olması gerektiğini dile getirmiştir. Ebu'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384) ise terim olarak cümleyi net bir şekilde tanımlayarak şu ifadeleri kullanmıştır: “Cümle, tam bir anlam ifade etmek üzere mevzu ile mahmûldan (Müsned-müsned ileyh) oluşan terkiptir.”⁴³ İbn Serrâc'dan sonra gelen diğer dilciler de cümleyi genel anlamda bu şekilde anlamış, kelâm kavramı ile birlikte ve aynı anlamda kullanmışlardır. Dilciler, kelime çeşitlerinden bahsederken kelâm tabirini kullanırken nahvî tahlillerde daha çok cümle kavramını kullanmışlardır.⁴⁴ Hicri yedinci yüzyıla kadar devam eden bu durum, kelâm ile cümlenin eşanlamlı olmadığını savunan İbn Mâlik (ö. 672) ile birlikte değişmiştir. Yedinci yüzyıldan itibaren bazı dilciler kelâm ile cümlenin eşanlamlı olmadığını savunmuşlardır. Bu konu ileride daha detaylı ele alınacaktır.

1.1. Cümle ile Kelâm Terimlerinin Eşanlamlı Olduğunu Savunan Klasik Dilciler

Bu grupta yer alan dilcilerin bir kısmı, “en az iki kelimedenden oluşan ve tam bir anlam ifade eden bağımsız terkipler” anlamında sadece “kelâm” kavramını kullanmış ve “cümle” kavramına değinmemişlerdir. Diğer bir kısmı ise, “en az iki kelimedenden oluşan ve tam bir anlam ifade eden bağımsız terkipler” anlamında hem kelâm hem de cümle terimini kullanarak eşanlamlı olduklarını açıkça belirtmişlerdir.⁴⁵

40 Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1996), 1: 64.

41 Fatime Davûd, “Mefhûmu'l-cumleti'l-Arabiyye mine'l-manzûri'l-vasfî ile'l-manzûri'l-vazîfî”, *Şarkiyat Mecmuası*, 21(2012): 3.

42 İbn Serrâc, *el-Uşûl*, 1: 74-75.

43 Ebu'l-Hasan İsa b. Ali er-Rummânî, *Kitâbu'l-Hudûd fi'n-nahv*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, (Amman: Dârul-Fikr, 1984), 68.

44 Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'ileli'n-nahv*, thk. Mazın Mubarek, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979), 48-49; Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'adudî*, thk. Hasan Şâzilî, (Riyad: Câmiatu Riyâd, 1969), 9-10.

45 Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyî* 2: 528; Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisine'l-muhdesîn fi*

Daha önce de değinildiği gibi başta Sîbeveyhi olmak üzere ilk dilciler sadece kelâm kavramını kullanırken, Müberred ile birlikte aynı anlamda cümle kavramı da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Müberred'den önce iki kavram bulunmadığı için teradüf problemi bulunmazken, cümle ile kelâm kavramlarını birlikte ve aynı anlamda kullanan Müberred ve sonraki dilciler de bu iki kavramın eşanlamlı/müteradif olduğunu açıkça ifade etmemişlerdir. Cümle ile kelâmın müteradif olduğunu açıkça ifade eden ilk dilci Ebû Ali el-Fârisî'dir (ö. 377).⁴⁶ Fârisî'nin konuyla ilgili açıklamaları şu şekildedir: "Bu başlık üç kelime türünden oluşan bağımsız kelâm ile ilgilidir. Nahivciler buna cümle derler."⁴⁷ er-Rummânî de "Tam bir anlam ifade eden kelâm, cümlenin ta kendisidir."⁴⁸ diyerek kelâm ile cümlenin eşanlamlı olduğunu dile getirmiştir. İbn Cinnî ise Ebû Ali el-Fârisî'nin açıklamalarına benzer bir şekilde, "Kelâm, tam bir anlam ifade eden bağımsız lafızlardır ki nahivciler ona cümle derler."⁴⁹ diyerek kelâm ile cümlenin eşanlamlı olduğunu ifade etmiştir.

Hicri dördüncü yüzyılda olduğu gibi beşinci ve altıncı yüzyılda da dilciler, ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde kelâm ile cümlenin eşanlamlı olduğunu ifade etmişlerdir. Örneğin Abdulkâhir el-Cürçânî kelâm ile cümlenin eşanlamlı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Bil ki isim, fiil ve harf tek başına olduklarında kelime 'الكلمة' diye isimlendirilirler. زيد خرج örneğinde olduğu gibi bunlardan ikisi bir araya gelip tam bir anlam ifade edince buna kelâm ve cümle denir."⁵⁰ Zemahşerî'nin (ö. 538) konuyla alakalı açıklamaları ise şöyledir: "Kelâm, biri diğerine isnad edilmiş iki kelimedenden oluşan terkiptir. Bu terkip زيد أخوك ve بشرٌ صاحبك örneklerinde olduğu gibi ya iki isimden veyahut da زيد ضرب بكرٌ ve انطلق بكرٌ örneklerinde olduğu gibi bir isim ve bir fiilden oluşur ve cümle diye isimlendirilir."⁵¹ İbn Haşşâb, Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (ö. 616), İbnü'l-Habbâz (ö. 639) ve İbn Hâcib (ö. 646) gibi dilciler

dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye, 11.

46 Hâmis, *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyî* 2: 528; Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisine'l-muhdesin fi dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye*, 22.

47 Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-askeriyât*, thk. Ali Câbir el-Mansûrî, (Bağdat: Câmîiatu Bağdad, 1982), 83.

48 Rummânî, *Kitâbu'l-Hudûd*, 78.

49 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 18.

50 Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cumel*, thk. Ali Haydar, (Dimaşk: y.y., 1972), 40.

51 Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi san'ati'l-i'râb*, thk. Ali Bûmelham, (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 23.

de cümle ile kelâmın eşanlamlı olduğunu söylemişlerdir.⁵² İbn Mâlik sonrası dilcilerden ise Nâzirulceyş (ö 678)⁵³ ve İbn Fellâh el-Yemenî (ö. 680) gibi bazı dilciler cümle ile kelâmın aynı anlamda olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁴

Hem kelâm hem de cümle için verilen tanımlara bakıldığında kelâm ile cümlelerin aynı anlamda olduğunu ifade eden klasik dilcilerin cümlelerin/kelâmın anlamını netleştirmek için iki şartı öne sürdükleri görülür: Birincisi tam bir anlam ifade etmesidir (üzerinde sükût edilmesi güzel olan) ki Sîbeveyhi ve Müberred bunu açıkça ifade etmişlerdir. İkincisi ise bağımsız olması, yani başka bir unsura ihtiyaç duymamasıdır ki İbn Cinnî bunu açıkça dile getirmiştir. Diğer klasik dilciler de bu iki şartı aynı veya benzer ifadelerle dile getirmişlerdir.⁵⁵

Buna göre mûsned ile mûsned ileyten oluştuğu halde tam bir yargı bildirmeyen ve başka unsurlara ihtiyaç duyan kelime grupları cümle/kelâm kapsamına girmemektedir. Dolayısıyla yedinci yüzyıldan itibaren kelâm ile cümle arasında ayırımı gidilmesinde etkili olan ve İbn Mâlik gibi dilcilerin cümle diye isimlendirdikleri şart, kase, sıla vb. kelime grupları cümle/kelâm kapsamına girmemektedir. Bu tip terkiplere mecazi anlamda cümle denilse de bunlar isim tamlaması ve sıfat tamlaması gibi bağımsız olmayıp başka unsurlara ihtiyaç duyan kelime grupları kapsamına girmektedir. Nitekim İbn Cinnî, kelâm ile kavî (القول) arasındaki farka değinirken kelâmın tam bir anlam ifade eden ve üzerinde sükût edilmesi güzel olan bağımsız cümleler olduğunu, kavî kavramının ise kişinin bir konudaki görüşü ve müf-

52 İbnü'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 27; Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî, *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*, thk. Abdülilâh Nebhân, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 41-42; Ahmed b. Hüseyin b. Habbâz, *Tevcihu'l-lume'*, thk. Fayız Zeki Muhammed Deyâb, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 62; Cemaluddin Ebû Ömer Osman b. Ammar b. Hâcib, *Munteha'l-vusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 17.

53 Dil âlimi, Kurrâ ve devlet adamı. Halep'te dünyaya gelen Muhammed b. Yusuf Nâzirulceyş, Kahire'ye yerleşip Ebû Hayyân el-Endülüsî, Celal el-Kazvîni ve Tâc et-Tebrîzî gibi âlimlerden ders alır. Daha sonra askerlik işlerine bakan "Divanu'l-ceyş" in başına geçer. Cömert, onurlu, muttaki ve merhametli bir insan olan Nazirulceyş'nin Mısır'da etkili devlet adamlarından biri olduğu rivayet edilmektedir. Arapça ile ilgili *Şerhu't-Teshîl* ve *Şerhu't-Telhîs* adlı eserleri bulunmaktadır. Bk. Celaluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Bugyetu'l-vu'ât fi tabâkâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Saydâ: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.), 1: 275-276.

54 Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisine'l-muhdesîn fi dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye*, 18.

55 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2: 88; Müberred, *el-Muktedab*, 1: 8; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 17-18; Abdulkâhîr el-Cürcânî, *Kitâbu'l-Muktesid*, 1: 68; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâid*, 5-6.

red lafızlar için kullanıldığını söyleyerek bağımsız olmayan ve tam bir anlam ifade etmeyen kelime gruplarının cümle/kelâm kapsamına girmediğini şu şekilde dile getirmiştir: “Buna göre *قَامَ زَيْدٌ* dememiz kelâm olur. Eğer şart koşarak *زَيْدٌ إِنْ قَامَ* desen ve *إِنْ* edatını eklersen tam olanı eksiltmiş olursun. Böylece bu, kavlı olur kelâm olmaz. Bunun eksik bir ifade olduğunu ve tam bir anlam ifade etmek için şartın cevabını beklediğini görmüyor musun?”⁵⁶

Suyûtî (ö. 911), Nâzirulceş’*e* dayandırdığı bir görüşte İbn Cinnî’nin görüşüne benzer bir açıklamada şunları ifade etmektedir:

“Zikredilen terkiplere cümle demek mecazi bir tabirdir. Zira bunların her biri önceden cümle idi. Geçmiş halleri dikkate alınarak yetişkin insanlara yetim denildiği gibi bu terkiplerin de önceki halleri göz önünde bulundurulurken bunlara cümle denilmiştir.”⁵⁷ Ayrıca Suyûtî, Allame Kâfiyecî’nin (ö. 879) de isnad barındıran her terkiplerin cümle sayılmayacağını ifade ettiğini dile getirmiştir.⁵⁸

Ebû Ali el-Fârisî de mübtedâya haber olan cümlelerin dört kısma ayrıldığını, bunlardan birinin de şart ve cevaptan oluşan cümle olduğunu ifade ederek, *إِنْ تَكْرَمَهُ يَكْرَمُكَ زَيْدٌ إِنْ تَكْرَمَهُ* cümlesinde *زَيْدٌ* kelimesinin mübtedâ, *يَكْرَمُهُ* cümlesinin ise haber olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Bu açıklamadan Ebû Ali el-Fârisî’nin ayrı ayrı değil de şart ve cevaptan oluşan söz öbeğinin tamamını cümle olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İlk dönem dilcilerde “en az iki kelimedenden oluşan ve tam bir anlam ifade eden müstakil/bağımsız terkipler” anlamında cümle ile kelâm eşanlamlı olarak kabul edilse de kelâm kavramının ayrıca birden fazla cümleden oluşan kelime grupları için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Nitekim İbn Cinnî, kelâmın bir cümleye karşılık geldiği gibi birçok cümleden oluşan söz öbeklerini de kapsayan ism-i cins (tür isim) mesabesinde olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁶¹ İbn Cinnî’de olduğu gibi İbn Yaîş (ö. 643) de kelâm ile cümlelerin aynı anlamda olduğunu ifade ettikten sonra, “Kelâm, tam bir anlam ifade

56 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 18-20.

57 Celaluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ şerhu Cem’i’l-cevâmi’*, thk. Ahmed Şemsuddin, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), 1: 64.

58 Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’*, 1: 64.

59 Fârisî, *el-Îdâhu’l-’adûdî*, 43-46.

60 Fakat bu, cümle ile kelâmın eşanlamlı olmadığını göstermez. Zira aynı dilciler kelâm ile cümlelerin eşanlamlı olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 18.

61 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 27-28.

eden cümlelerden ibarettir. Kelimenin (الكلمة) tüm müfredleri kapsayan bir isim-i cins olduğu gibi kelâm da cümle için isim-i cins mesabesindedir. İsim ve fiil cümlesinin her biri kelâma nisbetle nevi (النوع) mesabesindedir.”⁶² diyerek cümle ile aynı anlamı ifade eden kelâmın aynı zamanda birçok cümleden oluşan söz öbekleri için de kullanıldığını ifade etmiştir. Hem İbn Cinnî hem de İbn Yaîş’in açıklamalarından cümle ile kelâmın aynı anlamda olmadığı sonucu çıkmamaktadır. Zira bu anlamdaki kelâm kavramının sözlük anlamında (söz, söz öbekleri) kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶³

1.2. Cümle ve Kelâm Terimlerinin Eşanlı Olmadığını Savunan Klasik Dilciler

İbn Mâlik öncesi nahivciler kelâm ve cümleyi aynı manada kullanıp aralarında bir fark görmezken, İbn Mâlik ve sonraki nahivcilerin çoğu kelâm ve cümlelerin birbirinden farklı olduğunu söylemişlerdir. Kelâm ile cümlelerin eşanlı olmadığını savunanların başında gelen İbn Mâlik *Teshîlu'l-fevâid* adlı eserinde şöyle demektedir: “Kelâm tam bir anlam ifade edip bizzat kendisi kastedilen ve aralarında isnad bağı bulunan terkiplerdir.”⁶⁴ İbn Mâlik, tanımında geçen “bizzat kendisi kastedilen” ifadesini ise şu şekilde açıklamıştır: “Bizzat kendisi kastedilen demekle, sıla veya muzaf iley olan cümleler gibi, başkası için kastedilen terkipler tanımın kapsamından çıkmış olur. Zira bu tip cümlelerdeki isnad bizzat kendisi için kastedilmemiştir. Aksine başka bir unsur için kastedilmiştir. Dolayısıyla bu, kelâm değil kelâmın bir parçası olur. Örneğin *قَامُوا الَّذِينَ قَامُوا وَقَمْتُ حِينَ قَامُوا* ibarelerinde geçen *قَامُوا* cümlesi gibi.”⁶⁵

Kelam ile cümlelerin aynı anlamda olmadığını savunan bir başka dilci ise Radiyuddîn el-İsterâbâdî'dir (ö. 688). Radî, İbn Hâcib'in “Kelâm, aralarında isnad bağı bulunan ve iki kelimeden oluşan terkiptir.”⁶⁶ şeklindeki tanımını

62 Muvaffakuddîn Ebu'l-Bekâ Ya'îş b. Ali b. Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l İlmîyye, ۲۰۰۱), 1: 72, 75.

63 Kerim Hüseyin Nâsîh el-Hâlidî, *Binâu'l-cumleti'l-Arabyye*, (Amman: Dâru Safâ, 2005), 14-15.

64 Cemaluddin Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, *Teshîlu'l-fevâid ve tekmlîlî'l-makâsid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), 3.

65 Cemaluddin Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-fevâid ve tekmlîlî'l-makâsid*, thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî, (Kahire: Dâru Hecer, 1990), 1: 7-8.

66 Radiyyuddîn Muhammed b. Hasan el-İsterâbâdî, *Şerhu'r-Radî lî Kâfiyeti İbn Hâcib*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Hıfzî-Yahya Beşir Mustafa, (Riyâd: Câmîatu'l-İmâm Muhammed

açıklarken şöyle demektedir: “Musannif’in, ‘bizzat kendisi kastedilerek aslı isnadla bir araya gelen terkipler’ demesi gerekirdi. (...) Böylece ‘bizzat kendisi kastedilen’ kaydı ile cümle olarak gelen haber, sıfat, hâl, muzaf ileyh ve benzerlerini tanım dışı bırakmış olacaktı. Aynı şekilde sıla, şart ve kasem cümleleri de tanım dışı kalacaktı. Zira bunlar şartın cevabı ile kasemin cevabını pekiştirmek için gelen cümlelerdir. Dolayısıyla şart ile kasemin cevabında gelen cümleler kelâm olurken, şart ile kasem cümlelerinin kendileri kelâm olmamaktadır. Kelâm ile cümle arasındaki fark ise şu şekildedir: Cümle, ister bizzat kendisi kastedilsin isterse de –yukarıda geçen haber vb. cümlelerde olduğu gibi- başkası için kastedilmiş olsun, aralarında aslî isnad bulunan terkiplerdir. Kelâm ise bizzat kendisi kastedilip aslî isnad bağı ile bir araya gelen terkipleri ifade etmektedir. Sonuç olarak her kelâm cümledir ama her cümle kelâm değildir.”⁶⁷

Cümle ile kelâm terimleri arasındaki farkı net bir şekilde ortaya koyan ve bu konuda en geniş değerlendirmeyi yapan İbn Hişâm (ö. 761), cümle ile kelâmın birbirinden farklı oluşundan bahsederken şunları söylemiştir: “Kelâm, bizzat kendisi kastedilerek söylenen ve tam bir yargı bildiren (müfid) şeydir. Müfid olmasından kastımız, üzerinde sükût edilmesi güzel olanıdır. Cümle ise قام زيد gibi fiil ve fâilden, زيد قائم gibi mubtedâ ve haberden veya اللص ضرب اللص ووطنته قائماً وكان زيد قائماً وأقائم الزيدان gibi bu ikisinin hükmünde olan şeylerden ibarettir. Böylece kelâm ve cümlelerin, çoğu insanın zannettiği gibi aynı anlamda olmadığı ortaya çıkıyor. Mufassal’ın yazarından da (Zemahşerî) kelâm ve cümle’nin aynı anlamda olduğu anlaşılıyor. Zira o, kelâmı tarif ettikten sonra ‘kelâma cümle de denilir’, diyor. Doğrusu ise cümle kelâmdan daha geneldir, çünkü cümlelerin aksine kelâmın şartı tam bir yargı bildirmesidir. Bundan dolayı nahivcilerin şart cümlesi, cevap cümlesi, sıla cümlesi dediklerini duyarsın, oysa bu cümlelerin hepsi tam bir yargı bildirmiyor, dolayısıyla kelâm değillerdir.”⁶⁸

Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816) cümleyi, زيد قائم örneğinde olduğu gibi ister tam bir anlam ifade etsin veya إن يكرميني örneğinde olduğu gibi tam bir anlam ifade etmemiş olsun, biri diğerine isnad edilmiş iki kelimedenden ibaret sayar. Zira إن يكرميني cümlesi, cevabı gelmeden tam bir anlam ifade etmez.

b. Suûd el-İslâmiyye, 1966), 1: 16.

67 İsterâbâdî, Şerhu’r-Radî li Kâfiyeti İbn Hâcib, 1: 18-19.

68 Cemaluddin Ebû Muhammed Abdullah b. Hişâm, Mugni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e’ârîb, thk. Mâzın Mubarek, (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1964), 2: 419-120.

Dolayısıyla o, cümlelerin kelâmından daha genel olduğunu ifade ederek kelâm ile cümlelerin aynı anlamda olmadığını dile getirmiştir.⁶⁹

Yukarıda dört dilciden yapılan alıntılardan şu sonuca varılabilir: Hicri yedinci yüzyıl ve sonraki dilcilerin çoğu, aralarında isnad bağı bulunan tüm terkiplerin aynı kategoride değerlendirilemeyeceğini görünce bir ayrıma gitme gereği duydular. Zira aralarında isnad bağı bulunan bazı kelime grupları bağımsız olup tam bir anlam ifade ederken, diğer bir kısmı ise ya tam bir anlam ifade etmemekte ya da başka bir unsura bağlı bulunmaktadır. Dilciler bu sorunu gidermek için “aralarında isnad bağı bulunup tam bir anlam ifade eden bağımsız kelime grupları”na hem kelâm hem de cümle denildiğini; “ister tam bir anlam ifade edip bağımsız olsun isterse de tam bir anlam ifade etmeyip bağımsız olmasın, aralarında isnad bağı bulunan kelime grupları”na da sadece cümle denildiğini ifade etmişlerdir. Buna göre irâbta mahalli olan (yani başka bir cümlelerin unsuru olan) cümleler ile tam bir yargı bildirmeyen ve üzerinde sükût edilmesi güzel olmayan sıla, şart ve kasec cümleleri kelâm teriminin kapsamına girmemektedir. Bu tür söz öbekleri için sadece cümle terimi kullanılabilir. Buna mukabil “aralarında isnad bağı bulunan ve tam bir anlam ifade eden bağımsız kelime grupları” için hem cümle hem de kelâm terimi kullanılmaktadır. Bunu iki örnek üzerinden açıklayalım: *وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ* (Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır.)⁷⁰ âyetinde iki isnad bulunmaktadır. Bu da ayette iki cümle olduğu anlamına gelmektedir. Birincisi mübtedâ olan *وَاللّٰهُ* Lafza-i Celâl ile haber olan *حِسَابٍ بِغَيْرِ حِسَابٍ* kelimelerinden oluşan cümledir. Görüldüğü gibi bu cümle tam yargı bildiren bağımsız bir cümledir. İşte buna hem cümle hem de kelâm denilir. Âyette, *يَرْزُقُ* fiili ile müstetir (gizli) fâilinden oluşan bir cümle daha bulunmaktadır. Ancak bu cümle mübtedâyaya haber olduğu için bağımsız bir cümle değildir. Dolayısıyla buna kelâm değil sadece cümle denir. Yine *إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا* (Eğer Allah’a saygıda kusur etmezseniz O size bir temyiz kabiliyeti verir.)⁷¹ âyetinde de şart ve cevap cümleleri birlikte düşünüldüğünde tam yargı bildiren bağımsız bir söz öbeği olduğu için buna kelâm denilebilir. Fakat şart cümlesi olan *إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ* (Eğer Allah’a saygıda kusur etmezseniz ...) terkibi tek başına düşünüldüğünde, üzerinde sükût edilmesi güzel olan tam bir anlam ifade etmediği görülmektedir. Dolayısıyla buna kelâm değil, cümle denir.

69 Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 70.

70 en-Nûr, 24/38

71 el-Enfâl, 8/29.

2. ÇAĞDAŞ DİLCİLERDE CÜMLE VE KELÂM TERİMLERİ

Klasik dilcilerde olduğu gibi çağdaş dilcilerde de nahiv terimi olarak cümle farklı şekillerde algılanmıştır. Çağdaş dilcilerin cümleyi farklı şekillerde algılamalarında etkili olan sebeplere bakıldığında, çağdaş dilcilerin klasik dilcilerden yararlanırken farklı dil ekollerine dayandıkları ve Batı'da gelişen modern dilbilimlerinden etkilendikleri görülmektedir. Bu etkilenmenin sonucu olarak cümlenin hem kurallarında hem de mefhumunda birtakım değişiklikler meydana gelmiştir.⁷²

Klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de cümlenin, tüm dilcilerin üzerinde ittifak ettikleri bir tanımı bulunmamaktadır. Cümlenin tanımı konusunda çağdaş dilcilerin iki gruba ayrıldıkları söylenebilir. Birincisi cümle ile kelâm arasında herhangi bir ayırım öngörmeyen dilcilerdir ki bu dilcilerin bir kısmı cümle ile kelâmın aynı anlamda olduğunu açıkça ifade ederken, diğer kısmı ise "tam yargı bildiren bağımsız kelime veya kelime grubu" anlamında sadece cümle terimini kullanıp kelâm kavramına değinmemişlerdir. İkincisi ise cümle ile kelâmın farklı olduğu yönünde görüş belirten dilcilerdir.

Klasik dilcilerden farklı olarak, Batı'da gelişen modern dilbilimlerinden etkilenen bazı dilciler, cümle kavramını daha geniş anlamlı kullanıp, terime ayrıca bir önem vererek cümlenin mefhumunda değişim öngörmüşlerdir.⁷³

2.1. Cümle ve Kelâm Terimlerinin Eş anlamlı Olduğunu Savunan Çağdaş Dilciler

Çağdaş dilcilerin büyük çoğunluğu kelâm ile cümle kavramlarının terim olarak aynı anlamda olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı çağdaş dilciler kelâm ile cümleyi birlikte ve aynı anlamda kullanıp bu iki terimin eş anlamlı olduğunu ifade ederken, diğer bazıları ise ilk dönem dilcilerin aksine kelâm anlamında sadece cümle terimini kullanıp kelâm kavramına değinmemişlerdir. Bu gruptaki dilcilerin ortak noktası Arapçada tam ve eksik yargı bildirmek üzere iki tür cümlenin/kelâmın bulunduğunu kabul etmemeleridir. Cümle ile kelâmı aynı anlamda kullanan bazı dilciler cümleyi şu şekilde açıklamışlardır:

72 Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisîne'l-muhdesîn fî dirâseti'l-cumleti'l-Arabîyye*, 129; Ahmed Muctebâ es-Seyyid Muhammed, "el-Cumletu 'inde'n-nuhât ve'l-lugaviyyîn el-kudâmâ ve'l-muhdesîn mefhumûhâ ve mukevvimâtuhâ", *Mecelletu Câmîati Sebâ li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 13/2 (2014): 9.

73 Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisîne'l-muhdesîn fî dirâseti'l-cumleti'l-Arabîyye*, 129.

Abbas Hasan: “Kelâm veya cümle, iki ya da daha fazla kelimededen oluşup tam ve bağımsız bir anlam ifade eden terkiplerdir. Örneğin, فَازَ، أَقْبَلَ صَيْفٌ، فَازَ أَقْبَلَ طالبٌ نبيّه، لَنْ يُهْمَلَ عَاقِلٌ وَاجِبُهُ gibi. Kelâmda iki şeyin bulunması gerekir. Bunlar terkip ve bağımsız anlamdır. Eğer sadece أَقْبَلَ veya فَازَ desek bu kelâm olmaz. Zira bu bir terkip değildir. Eğer، فَازَ فِي يَوْمِ الْحَمِيرِ أَوْ لَنْ يُهْمَلَ وَاجِبُهُ أَوْ أَقْبَلَ صَبَاحًا desen bu da kelâm olmaz. Zira burada bir terkipten bahsedilse de bu terkip, konuşmacı veya dinleyici için yeterli olan tam ve bağımsız bir anlam ifade etmemektedir. Tam bir anlam ifade eden terkipte her iki kelimenin açıkça yer almasına gerek yoktur. İki kelimededen biri açık öbürü gizli olabilir. Örneğin misafire، تَفَضَّلَ demen gibi. Bu söz iki kelimededen oluşan bir terkiptir. Biri açıkça görülen تَفَضَّلَ diğeri ise gizli olan أَنْتَ kelimesidir.”⁷⁴

İmîl Bedî Yakub: “Cümle veya kelâm, iki ya da daha fazla kelimededen oluşup tam ve bağımsız bir anlam ifade eden terkiplerdir. Örneğin، الصِّدْقُ الْبَدِيعُ الْبَدِيعُ الْبَدِيعُ gibi. Kelâmda iki şeyin bulunması gerekir. Bunlar terkip ve bağımsız anlamdır.”⁷⁵

Muhammed Hamâse Abdullatif: “Tek bir kelimededen oluşsa bile, üzerinde sükût edilmesi güzel olan ve tam bir anlam ifade eden her söz cümledir.”⁷⁶

İbrahim Enîs: “Cümle, dinleyiciye kendi kendine yeten bir anlamı aktaran en kısa sözdür. Bu, ister bir kelimededen isterse de kelime dizisinden oluşmuş olsun. Hâkim, zanlılardan birine, suç işlerken yanında kim vardı? diye, sorar o da ‘Zeyd’ diye cevap verirse, en kısa şekliyle tam anlam ifade eden bir söz söylemiş olur.”⁷⁷

‘Abduh er-Râcihî: “Nahivcilerin tanımıyla cümle, iki veya daha fazla kelimededen oluşup tam ve bağımsız bir anlam ifade eden kelime grubudur.”⁷⁸

Yukarıda verilen tanımlara bakıldığında Abbas Hasan ile İmîl Bedî Yakub’un tanımında hem cümle hem de kelâm kavramına yer verdikleri, Muhammed Hamâse Abdullatif, İbrahim Enîs ve ‘Abduh er-Râcihî’nin ise sadece cümle kavramına yer verdikleri görülmektedir. Bunlar nahvî tahlillerde de terim olarak kelâm kavramını kullanmamaktadırlar. Verilen tanımlardan

74 Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3. Baskı (Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.), 1: 15-16.

75 İmîl Bedî Yakub, *Mevsû'atu 'ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 5: 106.

76 Abdullatif, *el-'Alâmetu'l-i'râbiyye fi'l-cumle*, 57.

77 İbrahim Enîs, *Min esrâri'l-luga*, (Kahire: Mektebetu'l-Ancelo, 1978), 277-288.

78 ‘Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, (İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Câmiyye, 2000), 83.

yola çıkararak kelâm ile cümle diye bir ayrım öngörmeyen çağdaş dilcilerin terim olarak cümlede aradıkları şartlar şu şekilde belirlenebilir:

- a- Tam bir anlam ifade etmesi,
- b- Bağımsız olması,
- c- En az iki kelimededen oluşması,

Muhammed Hamâse Abdullatif ile İbrahim Enîs'in "en az iki kelimededen oluşması" şartına katılmadıkları görülmektedir. Âmil teorisini reddeden, dolayısıyla da ibarede takdire (varsayım) gerek duymayan bu iki dilciye göre, tam ve bağımsız bir anlam ifade etmesi halinde cümle tek bir kelimededen de oluşabilir. Buna göre cümlede, 'terkip'ten anlaşılan isnad şartı da aranmamaktadır.⁷⁹ Cümlelerin "en az iki kelimededen oluşması" gerektiğini ifade eden diğer dilciler ise her iki kelimenin ibarede açıkça yer almasına gerek olmadığını, kelimelerden birinin gizli de olabileceğini ifade etmişlerdir.

Kanaatimizce bu konudaki ihtilaf lafzi bir ihtilafın ötesine geçmemektedir. Zira cümlelerin tek bir kelimededen oluşabileceğini söyleyen dilcilerin de مَنْ بِالْبَابِ؟ (Kapıda kim var?) sorusuna verilen زَيْد cevabının aslında زَيْد بِالْبَابِ (Kapıda Zeyd var.) şeklinde olduğunu bilirler. Bu tür cümlelerin geçek anlamda tek bir kelimededen oluştuğunu söylemelerinin asıl sebebi, irâb yaparken takdir ve te'vîle başvurmaktan kaçınmaktır. Çünkü âmil teorisi konusunda klasik dilcilerin fikrini benimseyen çağdaş dilciler irâb yaparken bu vb. yerlerde takdir ve te'vîle başvururlar.

Abbas Hasan'ın cümleyi açıklarken sarf ettiği "Eğer sadece أَقْبِلْ veya فَازْ desek bu kelâm olmaz. Zira bu bir terkip değildir. Eğer, فَازْ فِي يَوْمِ الْخَمِيسِ أَوْ لَنْ، desen bu da kelâm olmaz. Zira buradâ bir terkipten bahsedilse de bu terkip, konuşmacı veya dinleyici için yeterli olan tam ve bağımsız bir anlam ifade etmemektedir." sözleriyle, bu ifadelerin bağlamdan kopuk bir şekilde söylenmiş olmasını kastettiği kanaatindeyiz. Zira فَازْ مَتَى؟ gibi bir soruya cevaben söylenen فَازْ فِي يَوْمِ الْخَمِيسِ cümlesinin tam bir anlam ifade eden bağımsız bir cümle olduğu açıktır.

2.2. Cümle ve Kelâm Terimlerinin Eşanlamlı Olmadığını Savunan Çağdaş Dilciler

Cümle ile kelâmın aynı anlamda olmadığını ifade eden çağdaş dilcileri iki gruba ayırmak mümkündür.⁸⁰ Birinci grup, klasik dilcilerde olduğu gibi

79 Abdullatif, *el-'Alâmetu'l-i'râbiyye fî'l-cumle*, 61-62; Enîs, *Min esrâri'l-luga*, 210-211.

80 Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisîne'l-muhdesîn fî dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye*, 153.

“üzerinde sükût edilmesi güzel olan ve tam bir anlam ifade eden bağımsız kelime grupları”na hem cümle hem de kelâm, isnadın temel unsurlarını (müsned-müsned ileyh) barındırdığı halde tam bir anlam ifade etmeyen ya da bağımlı olan kelime gruplarına da sadece cümle denildiğini ifade etmişlerdir. Buna göre cümle daha genel olup her kelâma cümle denilebileceği ancak her cümleye kelâm denilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Abdusselam Harun, Mustafa el-Galâyînî, Muhammed İbrahim ‘Ubâde, Mâzin Mubârek, Muhammed Süleyman Abdullah el-Aşkar, Muhammed Semîr Necîb el-Lubedî ve Ahmed el-Haşimî gibi dilciler cümle ile kelâmın aynı anlamda olmadığını söylemişlerdir. Bu dilciler cümle ile kelâmı klasik dilcilerle aynı veya yakın bir şekilde tanımlamışlardır. Konuyla ilgili yapılan bazı tanımlar şu şekildedir:

Abdusselam Harun cümlelerin kelâmdan daha genel olduğunu ifade ettikten sonra cümleyi şöyle tanımlamıştır: “Cümle, isnad ile bir araya gelen sözlerdir. Bu sözler ister tam bir anlam ifade etsin ister eksik bir anlam, bizzat kendisi kastedilsin veya başka bir unsur için kastedilmiş olsun; ister fiil-fâilden, isterse de mübtedâ-haberden oluşsun.”⁸¹

Mustafa el-Galâyînî: “Kelâm, kendi kendine yeten ve tam bir anlam ifade eden cümlelerdir. كَلِمَةٌ مَخَافَةُ اللَّهِ، فَازَ الْمُتَفَوِّقُ، مِنْ صَدَقَ نَحَا gibi. Eğer cümle, kendi kendine yetip tam bir anlam ifade etmiyorsa ona kelâm denmez. Örneğin، عَمَلِكُ فِي عَمَلِكُ gibi. Cevabı açıklanmadığı ve de bilinmediği için bu cümle eksik yargı bildirir. Eğer cevabını zikreder ve عَمَلِكُ تَنْحَجُ فِي عَمَلِكُ desen o zaman kelâm olur.”⁸²

Ahmed el-Hâşimî: “Kelâm, Arapça vaz’ ile konulmuş olup üzerinde sükût edilmesi güzel olan ve tam bir anlam ifade eden mürekkep lafızlardır. (...) Cümle ise bizzat kendisi kastedilmese de bir tür anlam ifade eden ve aralarında isnad bağı bulunan kelime gruplarıdır.”⁸³ Bu gruptaki diğer dilciler de cümle ve kelâmı benzer şekilde tanımlamışlardır.

Yukarıda verilen tanımlara bakıldığında kelâmda “isnad ve tam yargı” şartı aranırken cümlede sadece “isnad” şartının arandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu dilcilerin aynı görüşteki klasik dilcilerden farklı bir şey dile getirmediikleri söylenebilir.

81 Abdusselam Muhammed Harun, *el-Esâlibu'l-inşâ'iyye fi'n-nahvi'l-Arabî*, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001), 25

82 Galâyînî, *Camiu'd-durusi'l-Arabiyye*, (Dımaşk: Muessetu'r-Risâle, 2012), 1: 26-28.

83 Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâidu'l-esâsiyye li luğati'l-Arabiyye*, (Beirut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, ts.), 9-11.

Kelâm ile cümlelerin aynı anlamda olmadığını söyleyen ikinci grup dilciler ise aynı görüşteki klasik dilcilerden farklı düşünerek kelâmın daha genel olduğunu savunmuşlardır. Buna göre cümlede “isnad ve tam yargı” şartı aranırken kelâmda ise sadece “tam veya eksik yargı bildirme” şartı aranmıştır. Bu ayrım temelde isnada dayanmaktadır. Ayrıca klasik dilcilerden farklı olarak sıfat ve isim tamlaması gibi kelime gruplarını da kelâma dâhil etmişlerdir.⁸⁴ Bu fikri ilk defa ortaya atan kişi Gotthelf Bergstrasser⁸⁵ (ö. 1933) isimli Alman şarkiyatçıdır. Gotthelf Bergstrasser 1929’da Mısır Üniversitesinde (şimdiki Kahire Üniversitesi) verdiği konferansların *et-Tetavvur’-n-nahvî li lugati’l-Arabî* adıyla kitap haline getirilen eserinde ifade etmiştir.⁸⁶ Gotthelf Bergstrasser cümle ile kelâmı şu şekilde açıklamıştır: “Kelâmın çoğu cümledir. Cümle ise mûsned ile mûsned ileyhten oluşur. Eğer her ikisi isim veya isim hükmünde ise isim cümlesi; eğer mûsned fiil veya fiil hükmünde bir kelime ise cümle fiil cümlesi olmaktadır. Bazı kelâm türleri cümle değildir. Aksine müfred, sıfat tamlaması, isim tamlaması ve isnad içermeyen atıf gibi kelime grupları şeklindedir. Nidâ buna örnek olarak verilebilir. Çünkü *يا حسن* cümle veya cümle çeşidi değildir ama buna rağmen kelâmıdır. Bağlı -sız olması ve -açık olsun gizli olsun- başka bir unsura ihtiyaç duymaması açısından da cümleye benzer.”⁸⁷

Tanımdan da anlaşıldığına göre Bergstrasser cümle ve kelâm konusunda klasik nahivcilerden farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Klasik dilciler hem kelâm hem de cümlede isnad şartını arayıp aralarındaki farkı tam ve bağımsız bir anlam ifade etmeye bağlarken, Bergstrasser tam ve bağımsız bir anlam ifade etmeyi ayırıcı bir şart olarak kabul etmeyip, taksimatı temelde isnad üzerinden yapmıştır. Bergstrasser’e göre aralarında isnad bağı bulunmayan

84 Abdullatif, *el-’Alâmetu’l-i-râbiyye fi’l-cumle*, 48-50; Sâlim, *Cuhûdu’d-dârisîne’l-muhdesîn fi dirâseti’l-cumleti’l-Arabîyye*, 153.

85 Sami dilleri uzmanı Alman şarkiyatçı. Heidelberg (1923) ve Münih (1926) üniversitelerinde Sâmi dilleri ve İslâmî ilimlerle ilgili dersler okuttu. Kahire Üniversitesi’ne misafir profesör olarak ilk gidişinde Arap dilinde nahvin gelişimi ve ikinci gidişinde ise (1932) Musul halk ağızları üzerine konferanslar verdi. Bergstrasser’in Arap ve Sâmi dilleri, Ârâmîce ve lehçeleri, Arap edebiyatı, İslâm ilimleri ve Türk dili üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Bk. Cengiz Kallek, “BERGSTRASSER Gotthelf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 497-498.

86 Abdullatif, *el-’Alâmetu’l-i-râbiyye fi’l-cumle*, 48-52; Sâlim, *Cuhûdu’d-dârisîne’l-muhdesîn fi dirâseti’l-cumleti’l-Arabîyye*, 158.

87 Gotthelf Bergstrasser, *et-Tetavvuru’-n-nahvî li Lugati’l-Arabî*, thk. Ramazan Abduettevâb, (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1994), 125.

ve herhangi bir anlam ifade eden tüm bağımsız kelime ve kelime grupları şibh-i cümle olarak isimlendirilip kelâm kapsamına girmektedir. Buna Nidâ, zarf, tahzîr, izafet, sıfat tamlaması, tek başına kullanılan مَرْحَبًا vb. kelime ve kelime grupları dâhildir. Bu tür kelime ve kelime gruplarında herhangi bir kelimeyi takdir etmeye (var saymaya) gerek yoktur.⁸⁸ Bu açıklamalardan, Bergstrasser'ın şibh-i cümle kavramını da klasik dilcilerden farklı kullandığı anlaşılmaktadır.⁸⁹

Bergstrasser'den etkilenen çağdaş dilcilerden Abdurrahman Eyyub, aynı düşünceyi kelâm terimine değinmeden şöyle açıklamıştır: “Bize göre Arapçada cümleler, isnad içeren ve içermeyen olmak üzere iki kısma ayrılır. İsnadî cümleler isim cümlesi ile fiil cümlesinden ibarettir. Gayri isnadî cümleler ise nidâ, ni'me ve bi'se cümleleri ile taaccub cümleleri gibi kelime gruplarını kapsamaktadır. Nahivcilerin bu tür kelime gruplarını fiil cümlesi şeklinde tevil etmelerinden hareketle bunları fiil cümlesi olarak kabul etmemiz mümkün değildir.”⁹⁰ Yine modern dilcilerden Muhammed Hamâse Abdullatif, Muhammed Abdussamed Azîme ve Halil Amâyıra benzer görüşleri dile getirmişlerdir.⁹¹

SONUÇ

Her bilim, sanat ya da meslek dalının oldukça önemli unsurları olan terimler, eğitim öğretim faaliyetlerinde de hayatî derecede önem taşımaktadır. Terimlerin net, açık ve kesin bir anlama delalet etmemesi veya birden fazla kavrama karşılık gelmesi ya da aynı anlamda birden fazla terimin kullanılması kargaşa ve kapalılığa sebep olmaktadır. Bu da eğitim öğretim sürecini olumsuz etkilemektedir. Arap gramerinde de aynı sebeplerden ötürü bir terim sorunundan bahsedilebilir. Nitekim çalışmamıza konu olan

88 Bergstrasser, *et-Tetavvuru'n-nahvî*, 125-126.

89 Klasik dilcilere göre harf-i cer ve mecrûru ile zaman ve mekân zarfları şibh-i cümleleri oluştururlar. Şibh-i cümle Arapçada pek çok yönden kolaylık sağlayan, kısa ve öz cümle kullanımını ortaya koyan ve harf-i cer ve zarfların etkinliğini gösteren bir üsluptur. Takyîd, takdim-tehir vb. konularda belagat açısından da önemli bir fonksiyon icra etmektedirler. Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2: 484; Ahmed İsmail Hasan Ali, *Belâgatü'l-kuyûd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâsetun tatbikiyye fi sûreteyi'n-nisâ ve'l-mâide*, (Kahire: Daru'r-Râyâ, 2011), 215.

90 Abdurrahman Eyyub, *Dirâsâtun nakdiyye fi'n-nahvi'l-Arabî*, (Kuveyt: Muessetu's-Sabâh, ts.), 29.

91 Abdullatif, *el-'Alâmetu'l-i'râbiyye fi'l-cumle*, 97; Sâlim, *Cuhûdu'd-dârisine'l-muhdesîn fi dirâseti'l-cumleti'l-Arabîyye*, 159-161.

cümle-kelâm kavramlarının da terim olarak, klasik olsun çağdaş olsun tüm dilcilerin üzerinde ittifak ettikleri bir tanımı bulunmamaktadır. İbn Mâlik öncesi dilciler cümle ile kelâmı aynı anlamda kullanırken, İbn Mâlik sonrası klasik dilcilerin büyük çoğunluğu bu iki kavramın aynı anlamda olmadığını ifade etmişlerdir. İlk dilcilerin, cümle-kelâm tanımında “tam yargı” ve “bağımsız olma” hususlarına vurgu yaptıkları görülmektedir. Cümle ile kelâmın aynı anlamda olmadığını dile getiren İbn Mâlik sonrası klasik dilciler ise cümlede “isnad”ı yeterli bularak “tam yargı bildirme” ve “bağımsız olma” şartlarını aramamışlardır

Çağdaş dilcilerin büyük çoğunluğu kelâm ile cümle kavramlarının terim olarak aynı anlamda olduğunu ifade etmişlerdir. Bir kısmı ise cümle ile kelâmın aynı anlamda olmadığını dile getirmiş ve klasik dilcilerde olduğu gibi “üzerinde sükût edilmesi güzel olan ve tam bir anlam ifade eden bağımsız kelime grupları”na hem cümle hem de kelâm, isnadın temel unsurlarını (müsbed-müsned ileyh) barındırdığı halde tam bir anlam ifade etmeyen ya da bağımlı olan kelime gruplarına da sadece cümle denildiğini ifade etmişlerdir. Kelâm ile cümlelerin aynı anlamda olmadığını söyleyen bazı çağdaş dilciler ise aynı görüşteki klasik dilcilerden farklı düşünerek kelâmın daha genel olduğunu savunmuşlardır. Buna göre cümlede “isnad ve tam yargı” şartı aranırken kelâmda ise sadece “tam veya eksik yargı bildirme” şartı aranmıştır. Günümüzde cümle teriminin kullanımı yaygınlaşmış bulunmakta, kelâm terimine ise kültürel mirasa ait bir kavram olarak genellikle cümleden bahsedilirken kısaca değinilmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah, Abdulhalim. “el-Mustalahü'n-nahviyyu'inde'l-Ferrâmustalahâtü'l-cumle enmûzecen”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2014): 71-98.

Abdullatif, Muhammed Hamâse. *el-'Alâmetu'l-i'râbiyye fi'l-cumleti'l-Arabiyye beynel'l-kadîmi ve'l-hadîs*. Kahire: Kulliyyetu Dâru'l-'Ulûm Câmiatu'l-Kâhire, 1984.

Ali, Ahmed İsmail Hasan. *Belâgatu'l-kuyûd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâsetun tatbikiyye fi sûreteyi'n-nisâ ve'l-mâide*. Kahire: Daru'r-Râyâ, 2011.

'Atîbî, Salih Muhammed Kâbil. *İhtiyârâtü's-Saymerî en-nahviyye fi kitâbi't-Tabsire ve't-tezkire*. Yüksek Lisans Tezi, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 2008.

Cürcânî, Abdulkâhir. *el-Cumel*. Thk. Ali Haydar. Dimaşk: y.y., 1972.

- Cürcânî, Abdulkâhir. *Kitâbu'l-Muktesid fi şerhi'l-Îdâh*. Thk. Kâzım Bahr. Dâru Reşîd li'n-Neşr, Bağdat: 1982.
- Cürcânî, Seyid Şerif. *et-Ta'rîfât*. Thk. Muhammed Sıddîk Mînsâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Davûd, Fatime. "Mefhûmu'l-cumleti'l-Arabiyye mine'l-manzûri'l-vasfî ile'l-manzûri'l-vazîfî". *Şarkiyat Mecmuası*, 21 (2012): 1-22.
- Enîs, İbrahim. *Min esrâri'l-luga*. Kahire: Mektebetu'l-Ancelo, 1978.
- et-Temûmî, 'Alâ. "İşkâliyetu gumûdi'l-mustalah". <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=12620> (Erişim: 20.06.2018).
- Eyyub, Abdurrahman. *Dirâsâtun nakdiyye fi'n-nahvi'l-Arabî*. Kuveyt: Muessetu's-Sabâh, ts.
- Fârisî, Ebû Ali. *el-Îdâhu'l-'adudî*. Thk. Hasan Şâzilî. Riyad: Câmiatu Riyâd, 1969.
- Fârisî, Ebû Ali. *el-Mesâilu'l-askeriyât*. Thk. Ali Câbir el-Mansûrî. Bağdat: Câmiatu Bağdad, 1982.
- Ferrâ, Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd. *Maâni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmail. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Galâyînî, Mustafa. *Camiu'd-durusi'l-Arabiyye*. Dimaşk: Muessetu'r-Risâle, 2012.
- Gotthelf, Bergstrasser. *et-Tetavvur'n-nahvî li lugati'l-Arabî*. Thk. Ramazan Abdu'ttevvâb. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1994.
- Hâlidî, Kerim Hüseyin Nâsîh. *Binâu'l-cumleti'l-Arabiyye*, Amman: Dâru Safâ, 2005.
- Hamad, Ali Tevfik. "el-Mustalah el-Arabî şurûtuhu ve tevhdûh". *Mecelletu Câmiati'l-Hâlîl*, 2/1 (2005): 1-23.
- Hâmis, Yûhannâ Mirzâ. *Mevsûatu'l-mustalahi'n-nahviyyî mine'n-neş'eti ile'l-istikrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.
- Hân, Muhammed. "el-Cumle ve'l-kelem bahsun fi't-turâs". *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye*. 3/6 (2012): 189-198.
- Hârîrî, Ebû Muhammed Kasım b. Ali. *Şerhu Mulhati'l-i'râb*. Thk. Fâiz Fâris. İrbid: Dâru'l-Emel li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1991.
- Harun, Abdusselam Muhammed. *el-Esâlîbu'l-inşâiyye fi'n-nahvi'l-Arabî*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001.

- Hasan, Abbas. *en-Nahvu'l-vâfi*. 3. Baskı. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.
- Hâşimî, Ahmed. *el-Kavâidu'l-esâsiye li lugati'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Fetih Osman. *el-Hasâis*. 4. Baskı. 3 Cilt. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyye li'l-Kitâb, ts.
- İbn Hişâm, Cemaluddin Ebû Muhammed Abdullah. *Mugni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. Thk. Mâzın Mubarek. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1964.
- İbn Mâlik, Cemaluddin Muhammed b. Abdullah. *Şerhu Teshîli'l-fevâid ve tekmi'lî'l-makâsid*. Thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1990.
- İbn Mâlik, Cemaluddin Muhammed b. Abdullah. *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lî'l-makâsid*. Thk. Muhammed Kâmil Berekât. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem. "klm". *Lisânu'l-Arap*. 12: 522-525. 3. Baskı. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1414/1994.
- İbn Serrâc, Ebû Bekir Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. Thk. Abdulhüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1996.
- İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn Ebu'l-Bekâ Ya'îş b. Ali. *Şerhu'l-mufasssal*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l İlmiyye, 1991.
- İbnü'l- Habbâz, Ahmed b. Hüseyin. *Tevcîhu'l-lume'*. Thk. Fayız Zeki Muhammede Deyâb. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- İbnü'l-Hâcib, Cemaluddin Ebû Ömer Osman b. Ammar. *Munteha'l-vusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Murtecel fi şerhi'l-Cumel*. Thk. Ali Haydar. Dımaşk: y.y., 1972.
- İsterâbâdî, Radiyyuddîn Muhammed b. Hasan. *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbn Hâcib*. Thk. Muhammed b. İbrahim el-Hıfzî, Yahya Beşir Mustafa. 4 Cilt. Riyâd: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1966.
- Kallek, Cengiz. "BERGSTRESSER Gotthelf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ' Eyyub b. Musa el-Hüseynî. *el-Kulliyât*. Thk. Adnan Deriş, Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1998.
- Kiftî, Cemaluddin Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. Thk. Muhammede Ebu'l-Fadl. 4. Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

- Komisyon, "slh" *el-Mu'cemu'l-vecîz*. Kahire: Dâru't-Tahrîr, 1989.
- Mahzûmî, Mehdî. *Fî'n-nahvî'l-Arabî nakdun ve tevcih*. Beyrut: Dâru Râid el-Arabî, 1986.
- Muhammed, Ahmed Muctebâ es-Seyyid. "el-Cumletu 'inde'n-nuhât ve'l-lugaviyyîn el-kudâmâ ve'l-muhdesîn mefhumûhâ ve mukevvimâtuhâ". *Mecelletu Câmiati Sebâhâ li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 13/2 (2014): 5-17.
- Mustafa, İbrahim. *İhyâ'u'n-nahv*. Kahire: y.y., 1992.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. Thk. Muhammed Abdulhalık Adîme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, ts.
- Pilav, Salim. "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16 (2008): 267-276.
- Râcihî, 'Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Câmiyye, 2000.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan İsa b. Ali. *Kitâbu'l-Hudûd fî'n-nahv*. Thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Amman: Dârul-Fikr, 1984.
- Safedî, Selahaddin b. Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnâût. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sâlim, Muhammed Yezîd. *Cuhûdu'd-dârisîne'l-muhdesîn fî dirâseti'l-cumleti'l-Arabiyye*. Yüksek Lisans Tezi, Câmiatu Muhammed Haydar, 2015.
- Semânîni, Ömer b. Sabit. *el-Fevâid ve'l-kavâid*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2003.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman. *Bugyetu'l-vu'ât fî tabâkâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Saydâ: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman. *Hem'u'l-hevâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'*. Thk. Ahmed Şemsuddin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Şimşek, Şahin. *Arap Gramerinde İrâbta Mahalli Olan ve Olmayan Cümleler*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2014.
- Ubeydî, Nevâr. "Mustalahu'l-cumle mine't-te'sîsi ilâ te'vîli'l-mefhûm". *Havliyyât Câmi'ati Kalmâ*, 12 (2015): 463-479.
- 'Ukberî Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin. *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*. Thk. Abdulilâh Nebhân. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.

Yakûb, İmîl Bedî. *Mevsû'atu 'ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.

Zeccâcî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak. *el-İdâh fî 'ileli'n-nahv*. Thk. Mazın Mubarek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*. Thk. Ali Bûmelham. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1993.